

التحفة الشمسية في المباحث الكلامية

ضياء الدين عبدالله بن محمد اعرجى
حسينى (زنده در ۷۴۰ق)
نسخه شناسى و كتاب شناسى

۱۶۳-۱۷۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

چکیده: ضياء الدين عبدالله اعرجى از علماء قرن ۸ هـ.ق، از شاگردان علامه حلی محسوب می شود. وی دارای سه تألیف است که دو اثر آن حاشیه و شرح کتاب های استاد خود با نام «حاشیه قواعد الاحکام» و «منیة اللیب فی شرح تهذیب» است. اثر سوم رساله «التحفة الشمسية فی المباحث الكلامية» است که به درخواست «حماد بن عیسی» تألیف شده است. مصنف در این اثر یک دوره عقاید شیعه به صورت مختصر بازگو نموده و از استدلال های فنی و پیچیده کلامی صرف نظر کرده است.

کلمات کلیدی: ضياء الدين عبدالله اعرجى، التحفة الشمسية، منیة اللیب، حاشیه قواعد الاحکام

Al-Tohfat al-Shamsiya fi al-Mabāhith al-Kalāmia

Ziya od-Din Abdullah bin Muhammad A'raji Hosseini (alive in 5740 A.H)

Codicology and Bibliography

By: Mustafa Ahmadi

Abstract: Ziya od-Din Abdullah bin Muhammad A'raji, one of 8th century scholar, is considered to be one of Allame Helli's students. He has written three books two of which includes the marginal annotation and explanation to his master's books, and are titled *Hashbie Qavāed al-Abkām* and *Maniat al-Labib fi Sharb-e Tahdbib*. His third book is a treatise called *At-Tohfat al-Shamsia fi al-Mabāhith al-Kalāmia* written at Hemād bin Isa's request. In this work, the author briefly recounts all of Shiite beliefs and refrains from technical and complex theological arguments.

Key words: Ziya od-Din Abdullah bin Muhammad A'raji, *Hashbie Qavāed al-Abkām*, *Maniat al-Labib fi Sharb-e Tahdbib*, *at-Tohfat al-Shamsia fi al-Mabāhith al-Kalāmia*.

التحفة الشمسية في المباحث الكلامية
ضياء الدين عبد الله بن محمد الأعرجي الحسيني (كان حياً في
٧٤٠ هـ)

النسخة والكتاب
مصطفى أحمددي

الخلاصة: يُعدّ ضياء الدين عبد الله الأعرجي من علماء القرن الثامن الهجري واحداً من تلامذة العلامة الحلي. وقد خلف هذا العالم ثلاثة تأليفات اثنان منها عبارة عن حاشية وشرح لكتابين من كتب أستاذه، أسماهما (حاشية قواعد الأحكام) و (منية اللبيب في شرح التهذيب)، أما الثالث فهو رسالة باسم (التحفة الشمسية في المباحث الكلامية) والتي ألفها تلبيةً لطلب (حماد بن عيسى) وضمنها دورةً في عقائد الشيعة بصورةً مختصرة تحاشي فيها التطرق إلى الاستدلالات الفتيّة والكلامية المعقّدة.

المفردات الأساسية: ضياء الدين عبد الله الأعرجي، التحفة الشمسية، منية اللبيب، حاشية قواعد الأحكام.

درآمد

مدرسه حله بی شک جزء درخشان ترین مدارس کلامی امامیه است؛ چه از حیث تنوع رویکردهای کلامی و چه از حیث گستردگی آثار قابل ستایش است. علامه حلی ۷۲۶ق که خود جزء قله های این مدرسه بود، با خلق آثار و تألیفات بسیار در زمینه های مختلف نقشی بسزا در پیشرفت این مدرسه داشت. یکی از مهم ترین عوامل تثبیت این مدرسه تربیت شاگردان بسیاری بود که در مدرسه علامه حلی به علم آموزی مشغول بودند. یکی از این شاگردان که با علامه حلی نیز رابطه خویشاوندی داشت، ضیاء الدین عبدالله بن محمد اعرجی حسینی (زنده در ۷۴۰ق) است که به مناسبت تحقیق و تصحیح کتاب التحفة الشمسية فی المباحث الكلامية به آن خواهیم پرداخت.

نام

السید المرتضی ضیاء الدین عبدالله بن مجد الدین ابی الفوارس المرتضی السعید محمد بن فخرالدین علی بن عزالدین محمد بن احمد بن علی بن عبدالله بن ابی الحسن علی بن عبید الله الاعرج بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (ع) الاعرجی الحسینی،^۱ ملقب به ضیاء الدین عبدالله خواهرزاده علامه حلی است.

بنو اعرج از سادات حسینی اند که نسب ایشان به عبید الله اعرج منتهی می شود. بنو اعرج از اشراف و نقبای عراق اند و چندین انشعاب یافتند. خاندان بنی اعرج حله منسوب به مجد الدین ابوالفوارس محمد بن فخرالدین علی هستند. او از علمای محقق امامیه و از استادان ابن معیه است. در رثای او صفی الدین حلی اشعاری سروده است.^۲ او را هفت فرزند بود. یکی از آنان دختر و دیگر پسروی به مسافرت رفت که از او خبری نشد. پنج فرزند دیگر همگی از دختر یوسف بن مطهر حلی اند.^۳ از میان آنها سه تن معروف تر بوده و هر سه هم نزد خود او دانش آموخته اند:

۱. سید عمید الدین عبد المطلب بن محمد اعرجی حسینی عبیدلی (شعبان ۶۸۱ م. ۷۵۴ ق) معروف به عمید الدین بن اعرج.^۴ او مؤلف کتاب هایی چون تبصرة الطالبین فی شرح نهج المسترشدين،^۵ کنز الفوائد فی شرح القواعد یا شرح مشکلات القواعد و مواضع تردداته^۶ و شرح شرح الیاقوت فی الکلام^۷ است.

۱. الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۸، ص ۶۹.

۲. جریان شناسی تاریخی مدرسه حله، ص ۱۳۷.

۳. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۳، ص ۲۴۳.

۴. اکثر تراجم سال فوت او را ۷۵۴ ق ذکر کرده اند، اما آقا بزرگ در الذریعة (ج ۸، ص ۱۶۲) نسخه ای از کتاب کنز الفوائد را دیده است که کاتب در آن فراغت شارح از کتاب را ۷۵۸ ق ذکر کرده است.

۵. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۳، ص ۲۶۱. این شرح به زودی از طرف مرکز علامه حلی به چاپ خواهد رسید.

۶. تعلیقه امل الأمل، ص ۱۸۲؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۳، ص ۲۶۱؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۸، ص ۱۶۲.

۷. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۳، ص ۲۶۱. این شرح با عنوان اشراق اللاهوت فی نقد شرح الیاقوت به چاپ رسیده است. در مقدمه این کتاب هیچ اشاره ای به عنوان کتاب نشده است. همچنین نسخه ای از خلاصه این شرح در کتابخانه مدرسه نواب به شماره ۶۱۴ وجود دارد که مشخصاً از کتاب با عنوان شرح شرح الیاقوت نام می برد. عنوان اشراق اللاهوت فی شرح الیاقوت کتابی کلامی است که به دست رکن الدین جرجانی شاگرد علامه حلی تألیف شده است.

۲. سید نظام‌الدین عبدالحمید بن محمد اعرجی حسینی (ولادت ۶۸۳ ق) صاحب کتاب تذکرة الواصلین فی شرح نهج المسترشدين^۸ و همچنین نویسنده شرحی است بر تسلیک النفس علامه حلی با عنوان ایضاح اللبس فی شرح تسلیک النفس.^۹ خانم اشمتکه اشتباهاً این دو کتاب را به ضیاء‌الدین عبدالله اعرجی نسبت داده است.^{۱۰} و^{۱۱}

۳. سید ضیاء‌الدین عبدالله بن محمد بن اعرجی حسینی حلی (زنده در ۷۴۰ ق) معروف به ضیاء‌الدین بن اعرج که نویسنده کتاب گفتگوی ماست.

این سه برادر، دو برادر دیگر به نام‌های سید جلال‌الدین علی و سید غیاث‌الدین عبدالکریم نیز داشته‌اند که عرصه علم و دانش نام بلندی نداشته‌اند. فی الجمله می‌دانیم سید غیاث‌الدین عبدالکریم نسخه‌ای از کتاب تحصیل النجاة فی اصول الدین^{۱۲} تألیف فخرالمحققین را در تاریخ ۲۴ رجب سال ۷۳۶ در نجف کتابت کرده است.^{۱۳}

ولادت و وفات

از تاریخ ولادت و وفات ضیاء‌الدین عبدالله در منابع ذکری به میان نیامده است. فقط می‌دانیم او تا ۱۵ رجب سال ۷۴۰ ق به واسطه تألیف کتاب منیة اللیب فی شرح التهذیب زنده بوده است.^{۱۴}

آثار

گزارش‌های منابع کتابشناسی درباره تألیفات او مختلف و آشفته است و اغلب کتاب‌های او را با برادر بزرگ‌ترش یکی در نظر می‌گیرند. آنچه مسلم است از نسخه‌های خطی دیده شده به وسیله صاحب این سطور برمی‌آید، این است که ضیاء‌الدین دارای سه تألیف است:

۱. تحریر التحریر = حاشیه تحریر

این تألیف با عنوان تحریر التحریر = حاشیه قواعد^{۱۵} است. این تألیف حاشیه بر قواعد الاحکام علامه حلی است. از این حاشیه دو نسخه موجود است. هر دو نسخه متعلق به دانشگاه تهران و با شماره‌های ۷۰۴/۲ و ۱۱۹۲/۲ ثبت شده است.^{۱۶} مرحوم دانش‌پژوه درباره نسخه شماره ۷۰۴/۲ می‌نویسد:

۸. طبقات اعلام الشیعه، ج ۵، ص ۱۰۸.
۹. الذریعة إلى تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۴۹۸.
۱۰. اندیشه‌های کلامی علامه حلی، ص ۴۵.
۱۱. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به مقاله جناب آقای حمید عطائی نظری با عنوان «نگرشی بر نگارش‌های کلامی (۲)» معرفتی انتقادی ویراست تذکرة الواصلین فی شرح نهج المسترشدين.
۱۲. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۵، ص ۷۷.
۱۳. تحصیل النجاة فی اصول الدین، ص ۲۶.
۱۴. تعلیقہ امل الأمل، ص ۱۸۱؛ اعیان الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۶۸.
۱۵. فنخا، ج ۴، ص ۱۵۴.
۱۶. همان.

حاشیه‌ای است از ضیاء‌الدین عبدالله بن الاعرج حسینی بر ملحقات تدبیر قواعد الاحکام حلی و پاره‌ای از وصایا و میراث. در ذریعه (ج ۶) از این حاشیه یاد نگشت. آغاز: بسمله. الحمد لله القدير والصلوة على نبيه محمد البشير... وبعد فإن المسائل من كتاب القواعد من ملحقات التدبیر متعذرة الفهم على غير ذی الفطنة والتدبیر وقد أملت هذه اللمعة مفسرة بأوضح تفسير معبرة عن معناها بأفصح تعبير... شرح الحاق التدبیر من كتاب القواعد: قوله دام ضلّه: ولودبره مريضاً ثم باعه... أقول أما دخول... انجام نسخه نیز این طور آمده است: قوله دام ظلّه: أما لو جاز الأخر صحت إجازة المريض من الثلث بقيمته الآن قطعاً. لو جاز الأخر أعنى الوارث الصحيح نفذ العتق في صحيحه... فلولم يجز لم ينفذ العتق في شيء من تصيبه على ما اخترناه والله أعلم. فرغ من تسويده عبدالله بن الأعرج الحسيني منتصف ليلة الأربعاء سابع جمادى الأولى من سنة أربع وعشرين وسبعمائة الهلالية حامداً لله تعالى مصلياً على نبيه محمد المصطفى وآله الطاهرين. خط: نسخ ریز، کاتب = مؤلف، تا: قرن ۸؛ ۴ گ (۲۵۴ پ- ۲۵۷ ر).^{۱۷}

این حاشیه چنان که ذکر شد رساله دوم نسخه است. قسمت اول نسخه کتاب قواعد الاحکام علامه است که در تاریخ سه شنبه ۲۲ ربیع الاول سال ۷۱۳ ق در سلطانیه و در مدرسه ایلیخانیه معروف به مدرسه سیاره به دست محمد بن ابراهیم حسینی دشتکی شاگرد علامه کتابت شده و به همین دلیل اجازه علامه در ابتدای نسخه دیده می‌شود.^{۱۸}

نسخه دوم کتاب تحریرالتحریر که با شماره ۱۱۹۲/۲ است، آغازش با نسخه ۷۰۴/۲ اندکی تفاوت دارد، اما در صفحه اول آن این عبارت ذکر شده است: کتاب تحریرالتحریر فی شرح الحاق التدبیر تألیف مولانا الإمام العالم الافضل الكامل السيد النجيب النسيب شرف الطالبين مفخر آل طاوس ضیاء الحق والدين عبدالله ابن الاعرج الحسيني ادام الله ايامه وحرس مجده وانعامه بمحمد وآله. این نسخه نیز چنان که پیداست در زمان او نوشته شده است.^{۱۹}

۲. منية اللبيب في شرح تهذيب الوصول

این تألیف شرح بر تهذیب الوصول علامه حلی است. منابع درباره صاحب این تألیف اختلاف دارند. می‌دانیم هم ضیاء‌الدین عبدالله بر تهذیب الوصول علامه شرح دارد و هم برادر او عمیدالدین عبدالمطلب، اما اینکه عنوان منية اللبيب عنوان تألیف کدام یک از این دو برادر است معلوم نیست. آقابزرگ در الذریعه^{۲۰} آن را به ضیاء‌الدین نسبت داده است.^{۲۱} بر ظهیریه بعضی از نسخه‌های موجود -

۱۷. فهرست کتابخانه دانشگاه تهران (مجموعه اهدایی آقای سید محمد مشکوة)، ج ۵، ص ۱۸۶۴-۱۸۶۵.

۱۸. فنخا، ج ۲۵، ص ۴۲۵.

۱۹. فهرست کتابخانه دانشگاه تهران (مجموعه اهدایی آقای سید محمد مشکوة)، ج ۶، ص ۱۶۴۵.

۲۰. الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۲۳، ص ۲۰۷.

۲۱. تعلیقه امل الأمل، ص ۱۸۱.

شماره ۳۹۳۵ و ۳۹۳۲ کتابخانه آستان قدس. [و انجام نسخه ۱۷۰۲۵ مجلس] ^{۲۲} از ضیاء الدین اعرجی به عنوان شارح یاد شده که در تاریخ رجب ۷۴۰ ق آن را تألیف کرده، اما عموماً و در بیشتر نسخ، کتاب منیة اللیب یا شرح عمیدی ضبط و ثبت شده است، ^{۲۳} اما صاحب روضات شهرت کتاب را به شرح عمیدی دلیل متقن برانتساب به عمیدالدین دانسته است. ^{۲۴} در مقدمه کتاب چاپی منیة اللیب فی شرح التهذیب مؤلف با بیان اختلاف درباره نسبت این کتاب، با ذکر ۴ دلیل این کتاب را به ضیاء الدین عبدالله نسبت می دهد. ^{۲۵} شرح های این دو برادر بر تهذیب الوصول علامه از اهمیت ویژه ای برخوردار است. این دو کتاب در پیشرفت علم اصول شیعه سهم بسزایی داشت. شهید اول این دو شرح را همراه اضافاتی سودمند از خودش در کتاب جامع البیان گرد آورد. ^{۲۶}

۳. التحفة الشمسية في المباحث الكلامية

درباره این کتاب در بخش بعدی بیشتر توضیح خواهیم داد. آقابزرگ در الذریعه کتاب دیگری را به ضیاء الدین به نام اصول الدین نسبت داده است. ^{۲۷} وی هیچ گونه اطلاعات دیگری درباره آن نداده است. بعید نیست اصول الدین همان کتاب التحفة الشمسية باشد.

صحت انتساب کتاب

منابع کتابشناسی و اعلام تا قبل از الذریعه درباره التحفة الشمسية فی المباحث الكلامية ذکری به میان نیآورده اند. افندی در گزارش خود درباره مؤلفات ضیاء الدین از رساله ای در اصول الدین نام می برد که عنوانی برای آن ذکر نمی کند، اما شیخ زین الدین القاضی در بعضی از مؤلفاتش از آن نام برده است. ^{۲۸} چنان که پیش از این بیان شد، بعید نیست این رساله همان التحفة الشمسية فی المباحث الكلامية باشد. بعید نیست ذکر نکردن منابع به دلیل کم اهمیتی آن در بین علما بوده باشد. چنان که در روش تألیف خواهد آمد، این رساله مختصر و خالی از هر گونه استدلال است و به همین دلیل شاید مورد استقبال علما و اندیشمندان بعد از خود قرار نگرفته است، اما صاحب الذریعه درباره التحفة الشمسية فی المباحث الكلامية چنین گفته است:

ألفه السيد ضياء الدين عبد الله ابن السيد محيي الدين ابى الفوارس محمد بن علي بن الاعرج الحسيني ابن اخت العلامة الحلبي. اوله «أحمدك اللهم على تواتر النعم و ترداد القسم». ورتبه على عدة قواعد: القاعدة الاولى فيها مسائل: المسألة الاولى في حقيقة الحق

۲۲. در انجام نسخه این طور آمده است: «فرغ من تسويد العبد الفقير الى الله تعالى عبد الله بن [محمد بن] محمد بن علي بن احمد بن علي الاعرج الحسيني في ظهر نهار يوم الابعاء خامس و عشر من... المبارك من سنة اربعين و سبعمانه بالحضرة الشريفة المقدسة الغروية».

۲۳. فنخدا ج ۳۲، ص ۳۷۳.

۲۴. رياض العلماء وحياض الفضلاء، ج ۳، ص ۲۴۱؛ كشف الحجب و الاستار عن اسماء الكتب و الاسفار، ص ۳۳۱؛ روضات الجنات في احوال العلماء و السادات، ج ۴، ص ۲۶۶.

۲۵. منیة اللیب فی شرح التهذیب، ج ۱، ص ۱۸-۲۱.

۲۶. اندیشه های کلامی علامه حلّی، ص ۴۵.

۲۷. الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۱۹.

۲۸. رياض العلماء وحياض الفضلاء، ج ۳، ص ۲۴۰.

تعالی. کتبه باشارة السيد النقيب شمس الدين محمد ابن السيد النقيب حماد بن ادریس العلوی الحسینی، و وصفه فی اوله بما لفظه «السید الاعظم النقیب الطاهر المعظم ملک السادة والاشراف مفخرآل عبد مناف» الی قوله «أشار أن أصنف له رسالة مشتملة علی ذکر ما یجب علی کل مکلف علمه و ینبغی علی کل ذی عقل فهمه». رأیت النسخة فی طهران بمکتبة عباس الاقبال الاشتیانی.^{۲۹}

از عنوان کتاب و مؤلف که در برگ اول که به این صورت ثبت شده: «کتاب التحفة الشمسية فی المباحث الكلامية تصنیف الشیخ الإمام العالم الأفضل الأکمل السید الکبیر المعظم الحسیب النسیب ذی الریاستین جامع الشرفین عضد الشیعة منار الشریعة ضیاء الملة والحقّ والذین عبد الله ابن الأعرج قدّس الله روحه ونور ضریحه بمحمد وآله» شکى باقى نمی گذارد که این رساله از تصنیفات ضیاء الدین عبد الله اعرجی است.

سبب تألیف کتاب

این کتاب را ضیاء الدین به درخواست شمس الدین محمد ابن السيد النقيب حماد بن ادریس العلوی الحسینی نگاشته است.^{۳۰} حماد بن ادریس از ضیاء الدین درخواست رساله ای را دارد که در آن مصنف به ذکر آنچه از مسائل اصول دین براو واجب است اشاره کند؛ زیرا مسائل اصولی اساس علوم دین و قوانین شرعی است. تذکره نویسان درباره محمد بن حماد بن عیسی مطلبی بیان نکرده اند. عبارت «السید الاعظم النقیب الطاهر المعظم ملک السادة والاشراف و مفخرآل عبد مناف شمس الملة والحقّ والذین، عزّ الاسلام والمسلمین محمد بن السيد النقيب السعيد عزّ الملة والذین حماد بن ادریس العلوی» که در ابتدای نسخه آمده است، نشان از مقام و منزلت ایشان نزد ضیاء الدین داشته است.

روش تألیف

چنان که پیدا است متن کتاب مختصر است. سعی مؤلف بر این بوده یک دوره عقاید امامیه را برای طالب کتاب بازگو کند. به همین دلیل در کتاب به جز بخش امامت اثری از استدلال های پیچیده و فنی دیده نمی شود.

کتاب از هشت قاعده تشکیل شده است. قاعده اول فی النظر است. این قاعده بر هشت مسأله تنظیم شده است. المسأله الأولى فی حقیقته؛ المسأله الثانية فی أنه مفید للعلم؛ المسأله الثالثة فی أنه واجب؛ المسأله الرابعة فی أنه أول الواجبات؛ المسأله الخامسة فی أن وجوبه عقلی؛ المسأله السادسة فی حصول العلم عقیب النظر؛ المسأله السابعة: النظر الفاسد لا یولد الجهل ولا یستلزمه؛ المسأله

۲۹. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۲۶، ص ۱۷۰.

۳۰. همان، ج ۲۶، ص ۱۶۹.

الثامنة في حجية النقليات بعد صدق الرسول (عليه السلام).

قاعده دوم با بحث از تقسیمات معلومات شروع می شود. بعد از بیان مقدمه در بیان شیء موجود و معدوم و همچنین وجود ذهنی و خارجی بحث را با پنج مسئله: المسألة الأولى في الوجود والعدم والوجوب والإمكان والامتناع؛ المسألة الثانية في أنّ صفة الوجود زيادة على الماهية؛ المسألة الثالثة في أنّ الوجود مشترك؛ المسألة الرابعة في أنّ المعدوم نفی محض؛ المسألة الخامسة في أنّ الوجود والإمكان والامتناع من الاعتبارات العقلية ادامه می دهد.

قاعده سوم درباره حدوث عالم است. مصنف قبل از بیان دلیل به ذکر دو مقدمه می پردازد: مقدمه اول بطلان دور است و مقدمه دوم بطلان تسلسل. بعد از ذکر این دو مقدمه و ذکر ادله بطلان آنها سه طریق برای حدوث عالم بیان می کند. طریق سوم که آمیختگی دو مفهوم حدوث و امکان را در خود دارد اعم از دو طریق اول است.

قاعده چهارم اثبات واجب و صفات آن را بیان می کند. مصنف این قاعده را در دو مقام پی می گیرد. مقام اول اثبات خداوند است. ضیاء الدین برای اثبات خداوند از دو دلیل امکان و حدوث استفاده می کند. مقام دوم در اثبات اسماء و صفات خداوند است. این بخش نیز در دو قسمت صفات ثبوتیه و سلبیه دنبال می شود. اولین صفت که مورد بحث قرار می گیرد بحث از صفت قدرت است. مشی مصنف این گونه است که ابتدا دلیل هر صفت را بیان و بعد از آن دلیل خصم را تقریر می کند. آن گاه به دلیل خصم پاسخ می دهد. بعد از بیان این مطالب وی به ذکر چند مسئله در باب قدرت می پردازد. دومین صفت از صفات ثبوتیه صفت علم است. این صفت با دو دلیل ثابت شده است. هر دو دلیل بر مبنای متکلمین تقریر شده است. دلیل اول اتقان صنع بوده و دلیل دوم از صفت قادر مختار علم را اثبات کرده است. آن گاه به ذکر دو مسئله مورد مناقشه در باب علم، یعنی تعلق علم خداوند به همه معلومات و تعلق علم خداوند به ذات خود می پردازد. سومین صفت، صفت حی است. بیان مصنف در اینجا همچون صاحب کشف المراد است. صفت چهارم صفت اراده است. صفات بعدی اراده، ادراک، تکلم و بقاست. صفات ثبوتیه با یک تتمه که مشتمل بر احکام صفات مذکوره بود پایان می یابد. بخش دوم که درباره صفات سلبیه بود، در یازده مسئله دنبال می شود. این یازده مسئله عبارتند از: عدم مماثلت با دیگر ذوات، نفی ترکیب، عدم وجوب بغیر، عدم تحییّر، عدم جهت، عدم محل حوادث، عدم لذت و تألم، عدم احتیاج به غیر (غنی بودن)، عدم معلوم بودن برای بشر، عدم رؤیت و عدم تعدد خداوند.

قاعده پنجم درباره عدل است. ایشان در ابتدا معنایی از عدل را که عبارت است از تنزیه خداوند از فعل قبیح و اخلال به واجب ارائه می دهد. سپس بیان می کند که این معنا در گرو فهم ما از حسن و قبح عقلی است. به همین دلیل این قاعده با یک مقدمه که در صدد تعریف و اثبات قاعده حسن و

قیح است شروع شده و در ادامه به مسائل آن پرداخته است. مسئله اول درباره تقسیمات فعل است. مسئله دوم نفی فعل قبیح از خداوند است. مسئله سوم فاعل بودن انسان است. در این بخش هم استدلالات عقلی دیده می شود و هم استدلالات نقلی. مسئله چهارم در بیان این است که خداوند اراده طاعات و کراهت از معاصی دارد. مسئله پنجم در این تکلیف است. مصنف ابتدا تکلیف را تعریف و تک تک مفاهیم به کاررفته در تعریف را تفسیر کرده است. مسئله ششم در بیان لطف و اقسام آن است. مسئله هفتم و هشتم به ترتیب به بحث از آلام و اعراض می پردازد. در انتهای این قاعده بحث ارزاق، آجال و اسعار به عنوان خاتمه مطرح می شود.

قاعده ششم درباره نبوت و امامت است. این قاعده در دو بحث دنبال می شود. بحث اول نبوت که شامل پنج مسئله است. بحث دوم درباره امامت است که مصنف از دیگر بخش های کتاب بیشتر به آن پرداخته است. ابن اعرج در این بخش علاوه بر دلایل اثبات امامت امیرالمؤمنین (علیه السلام) به ابطال دلایل اهل سنت در امامت خلیفه اول می پردازد.

قاعده هفتم درباره امر به معروف و نهی از منکر است. مصنف در ابتدا به تعریف امر، معروف، نهی و منکر و بعد به شرایط آنها اشاره می کند. وی وجوب امر به معروف و نهی از منکر را سمعی و کفایی می داند.

قاعده هشتم درباره معاد است. این قاعده برده مسئله استوار شده است. اعاده معدوم، صحت عدم عالم، امکان خلق عالم دیگر، انقطاع تکلیف، معاد بدنی، استحقاق ثواب برای مطیع، جواز عفو، توبه و اسماء و احکام از مسائل این قاعده هستند.

نسخه شناسی

نسخه ای که از این کتاب موجود است نسخه ای منحصر بوده و با شماره ۶۰ د در دانشگاه تهران نگهداری می شود. اطلاعاتی که مرحوم محمدتقی دانش پزوه درباره این نسخه در اختیار ما قرار داده بدین شرح است:

التحفة الشمسية فی المباحث الكلامية، از سید ضیاء الدین عبدالله بن الاعرج در هشت قاعده که هر یک در چندین مسئله است و مسئله ها شماره ندارند. تهرانی و نوری و خوانساری و عاملی از این کتاب یاد نکرده اند. او این رساله را برای سید نقیب شمس الدین محمد بن عزالدین عماد بن ادریس علوی حسینی ساخته است و نام کتاب در دیباچه هست و نام مؤلف در صفحه عنوان دیده می شود. خط: نسخ، بی کا، تا: قرن ۹، تاریخ تولد ۸۲۴ در هشت که پدری می نویسد، نیز تاریخ تولد علی بن حماد بن احمد بن ادریس در ۱۵ شوال ۸۳۱ (۳۷ر)، کاغذ سمرقندی، جلد مقوا عطف تیماج قهوه ای، ۶۴ص، ۲۲

سطر (۵/ ۱۰* ۱۴)، اندازه ۱۳* ۱۸ سم.^{۳۱}

جناب دانش‌پژوه در معرفی نسخه از محمد بن عزالدین عماد بن ادریس نام می‌برد که صحیح نیست و چنان که قبلاً اشاره شد، حماد بن ادریس صحیح است. برخلاف ادعای مرحوم دانش‌پژوه مسائل هر قاعده دارای شماره هستند.

این نسخه دارای ۶۸ برگ است و حاوی دو رساله است. رساله اول التحفة الشمسية فی المباحث الکلامیه است. رساله دوم که گزارش آن نه در فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات آمده و نه در فنخا، رساله تحصیل السداد فی شرح واجب الاعتقاد است. البته عنوان روی رساله که تحصیل السداد است به غلط نوشته شده و این رساله همان رساله نهج السداد الی شرح واجب الاعتقاد از عبدالواحد بن صفی نعمانی (قرن ۹) است. نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه ملک وجود دارد که عبدالله بن محمد بن مجاهد در تاریخ سه شنبه ۲۷ رمضان ۷۹۰ ق آن را کتابت کرده است.^{۳۲}

این نسخه همان نسخه‌ای است که آقابزرگ نزد آقای عباس اقبال در تهران دیده و الان به دانشگاه تهران منتقل شده است. همان طور که آقابزرگ متذکر شده است، این رساله باید قبل از سال ۸۳۱ ق کتابت شده باشد. ایشان در این زمینه می‌گویند:

شرح واجب الاعتقاد للشيخ المتكلم المعبر عن نفسه في أوله بقوله: الفقير إلى رحمة الغنى عبد الواحد بن الصفی النعمانی، شرح بقال أقول، خرج منه شرح مباحث الأصول الدینیة فحسب، ينقل عنه الكفعمی فی حواشی المصباح و اسمه نهج السداد كما یأتی، قال صاحب ریاض العلماء فی ص ۳۷۴ (المخطوط) أظن الشارح من أحفاد النعمانی صاحب كتاب الغيبة وانه كان من تلاميذ الشهيد الأول أو تلميذ تلميذه (أقول) يؤيده أني رأيت منه نسخة عند عباس اقبال في طهران عليها تاريخ ولادة لعلی بن حماد بن ادریس فی ۱۵ شهر رمضان سنة ۸۳۱، فيظهر أن الكتابة قبل هذا التاريخ والتأليف قبل الكتابة.^{۳۳}

کاتب این نسخ در انتها ابراهیم بن حسین ذکر شده است که منابع از آن اطلاع دقیقی به دست نمی‌دهند. عنوان رساله التحفة الشمسية فی المباحث الکلامیه و نام مؤلف در برگ اول موجود است. این نسخه تصحیح شده و دارای رکابه است. حاشیه‌هایی در نسخه وجود دارد که خط و جوهر آن با متن نسخه تفاوت دارد و نویسنده آن معلوم نشد. این حاشیه‌ها به صورت مختصر بوده و نکته قابل توجهی ندارند.

در پایان یادآوری می‌شود که این کتاب تحقیق و تصحیح شده و به زودی از طرف مرکز علامه حلی وابسته به عتبه حسینی به چاپ خواهد رسید.

۳۱. فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات، ج ۱، ص ۸۸؛ فنخا، ج ۷، ص ۵۰۰ و ۵۰۱.

۳۲. فنخا، ج ۳۳، ص ۹۸۴.

۳۳. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱۴، ص ۱۶۳.

کتابنامه

۱. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن؛ الذریعة الى تصانیف الشیعة؛ گردآورنده: احمد بن محمد حسینی؛ بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۳ق.
۲. _____؛ طبقات اعلام الشیعة؛ بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۳۰ق.
۳. اشمیتکه، زابینه؛ اندیشه های کلامی علامه حلی؛ ترجمه: احمد نمایی؛ مشهد، بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی ۱۳۷۸ش.
۴. افندی اصفهانی، میرزا عبدالله؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء؛ قم، خیام، ۱۴۰۱ق.
۵. امین، محسن؛ اعیان الشیعة؛ بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
۶. حاجی تقی، محمد؛ جریان شناسی تاریخی مدرسه حله؛ قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶ش.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن؛ تعلیقه امل الامل (افندی، عبدالله بن عیسی بیگ)؛ محقق: حسینی اشکوری، احمد؛ قم، کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ه)، ۱۴۱۰ق.
۸. خوانساری، محمدباقر بن زین العابدین؛ روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات؛ محقق: اسدالله اسماعیلیان؛ قم، دهقان (اسماعیلیان)، ۱۳۹۰ق.
۹. دانش پژوه، محمدتقی؛ فهرست کتابخانه دانشگاه تهران (مجموعه اهدایی آقای سید محمد مشکوة)؛ تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۵ش.
۱۰. _____؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات؛ تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ش.
۱۱. درایتی، مصطفی؛ فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)؛ تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۰ش.
۱۲. عطایی نظری، حمید؛ نگرشی بر نگارش های کلامی (۲)؛ معرفی انتقادی ویراست تذکرة الواصلین فی شرح نهج المسترشدين، آینه پژوهش، شماره ۱۵۸، ۱۳۹۵ ه.ش.
۱۳. فخرالمحققین، محمد بن حسن؛ تحصیل النجاة فی اصول الدین؛ تصحیح: احمدی، مصطفی؛ قم، مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۹۶ش.
۱۴. کنتوری، اعجاز حسین بن محمدقلی؛ کشف الحجب و الأستار عن أسماء الكتب و الأسفار؛ قم، کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ه)، ۱۴۰۹ق.